

Sofia Nyberg

Bartleby – främlingen i oss själva

Ett tankenät vävt från åskådarpplats av föreställningen I would prefer not to

I would prefer not to är en pjäs på Svenska Teatern i Helsingfors i regi av Milja Sarkola. Pjäsen baserar sig på den amerikanske författaren Herman Melvilles novell *Bartleby, the Scrivener: A Story of Wall Street* från 1853. På scenen ser vi Joanna Haartti, Patrick Henriksen, Simon Häger och Hellen Willberg. Föreliggande text är en personlig betraktelse över pjäsen, det sätt på vilket jag föredrar att se den.

På scenen står något som ser ut som en stor bur. Vi får veta att det är ett kontor där en jurist och två skrivare arbetar. Juristen deklarerar inledningsvis att livet skall vara lätt och att hen är en rationell människa. Publiken skrattar till, kanske av ömkansvärd igenkänning och sympati för dylika illusoriska föreställningar. Jag tänker för mig själv att här har vi två av mänsklighetens stora missuppfattningar om livet och om oss själva, vilka båda vilar på samma felaktiga utgångspunkt: att vi är tillvarons centrum. Den utgångspunkten är kanhända ofrånkomlig, nedsänkt i våra psyken från begynnelsen av livet då vi med Freuds ord befann oss i position av *His Majesty the Baby*. Den första missuppfattningen sprungen ur detta – att livet skall vara lätt - ger sig tillkänna i vår strävan efter inre harmoni, efter ett sinnestillstånd fritt från störning. Utifrån detta har vi bildat oss en grundattityd mot livet att det borde vara rättvist. Med andra ord det borde kännas rättvist, det vill säga det borde gå som vi önskar, med Freuds ord; lustprincipen.

Den andra missuppfattningen, att vi är rationella varelser, ger sig till känna i vår strävan

efter kontroll och i upplevelsen att det är vi och inget annat som har makten att styra över oss själva och händelserna omkring oss. Det är vi som bestämmer, allt går att förstå, Jaget är herre i sitt eget hus. Tack vare Freud vet vi att så inte är fallet, men detta till trots önskar människan att så skulle vara. Så hur ska det fortsätta framme på scenen med dessa missuppfattningar som utgångspunkt?

Juristen har två skrivare men arbetsbördan är dryg och en tredje skulle behövas. Det är nu Bartleby gör sitt inträde. Plötsligt står han där och erbjuder sina tjänster. Tillsammans med de två andra skrivarna producerar han dokument och han gör ett gott arbete, minutiöst och felfritt utfört, fram tills han en dag blir ombedd – som brukligt är på kontoret – att läsa upp vad han skrivit för kontroll av innehållets korrekthet. Det föredrar Bartleby att inte göra. *I would prefer not to*. Lugnt och sakligt konstaterar han detta och de övriga blir alldeles perplexa; inte kan man vägra en arbetsuppgift som hör till arbetsbeskrivningen! Hur de än övertalar, förklarar, ber och hotar förblir Bartleby orubblig.

Skärskådar man Bartlebys ord finner man dock att han i strikt mening inte säger nej, han säger ja. Ja till det han föredrar. Ja till att inte göra det den andre begär. Han sätter sig alltså inte i första hand emot den yttre begäran, han är bara på sin egen sida, värnar om sitt eget begär. Han har integritet, om man vill se det så. I teorin är således uttalandet *I would prefer not to* ett ja. I praktiken dock ett nej. Låt oss se på Nej.

Utvecklingspsykologiskt är Nej det redskap som krävs för att vi ska kunna bli oss själva, avgränsade från den andre. Nej som befriare, som det som ger utrymme och plats för individualitet och självständighet. Nej som förutsättning för att över huvud taget kunna ta ställning till ett ja: Nej är förvisso en stängd dörr, men funnes ingen stängd dörr funnes inte heller någon dörr att öppna. Med filosofen Slavoj Zizeks ord "the only way to happiness is first: no! I don't want to be happy, and then happiness comes". Men den andres stängda dörr, den andres separathet, väcker vår frustration. Den inre harmonin störs då livet inte är så där följsamt som vi byggt upp föreställningen om att det borde vara. Den totala onåbarheten hos Bartleby gör därmed juristen och de två skrivarna alltmer upprörda och desperata. Bartleby är utom deras kontroll. Förnuftet har ingen inverkan på honom.

Så vad är det med Bartleby? Min första tanke går till autism. Begreppet myntades av Eugen Bleuler och betyder självförsjunkhet eller självupptagenhet. Ordet härstammar från grekiskans *autos*, som betyder "själv". De funktioner som påverkas vid autism är såväl kognitiva som emotionella, och kännetecknande är vissa speciella drag i helhetsförståelse, socialt samspel och kommunikation samt i beteende och förmågan att reflektera kring och uttrycka känslor, egna såväl som andras. Jag tycker mig se detta hos Bartleby. Haarttis Bartleby har därtill ett kroppsspråk som förstärker min association; lite kantigt och trevande och samtidigt hyperkänsligt för rörelser och fysiska förändringar hos andra och i miljön omkring.

När det kommer till socialt samspel så drivs en icke-autistisk människa – vissa mer, andra mindre – av önskan att vara den andre till lags. Detta har vi med oss från tidig anknytning. Vi måste vilja vara den andre till lags, vi måste vara rädda att förlora den andres kärlek för att uppfostran och anpassning till familj och samhälle alls skall vara möjlig. Men en autistisk människa skiljer sig något i det avseendet, hen upplever inte på samma sätt den andres önskan och framförallt inte den andres önskan som något som har med hen att göra. En autist ser på världen bokstavligen på sitt sätt

och den icke-autistiska världen ter sig för hen lika obegriplig som den autistiska världen ter sig för oss. Detta belyses, tycker jag, i den lite drömska scenen där Bartleby står utanför kontoret och ser in på de andra som nu figurerar i skepnad av isbjörn, gris och panter. Sina nya yttre till trots arbetar de på enligt sedvanlig modell men istället för mänskligt tal hörs respektive djurläte. Scenen är komisk och absurd men samtidigt ångestväckande. Någonstans inom mig viskar ett djupt obehag som minner om förvirringens och främlingskapets färg. När Bartleby står där och betraktar sina arbetskamrater förstår man att deras sätt att vara är en gåta för honom. Deras sätt är lika obegripligt för honom som hans sätt är för dem. Mina tankar vandrar från utanförskap till svårigheten, eller snarare omöjligheten, att förstå en annan människa, och inte minst svårigheten att förstå sig själv. Att vara en främling för sig själv.

Det är här perspektivet vänder för mig. Plötsligt öppnar sig ett annat öga i mitt öga. Allt faller på plats, det lite absurda i den här berättelsen känns inte längre absurt. Det blir glasklart. Buren på scenen är inte enbart ett kontor, eller en metafor för samhället, det är ett sinne. Det är inte fyra individer jag bevitnar där framme, det är en. Bartleby är det i oss själva som vi inte förstår, det vi inte når, dit vi inte når. Det som stör. Kanske inte det omedvetna som sådant men det som bär vittne om det omedvetna. Symptomet.

Lacan lär ha sagt att en människas symptom är hans eller hennes sanna identitet. I symptomet är vi således oss själva som mest. Trots att vi inte når dit. Mitt personliga favoritcitatt, också det av Lacan, talar i samma anda: "jag är inte där jag tänker, alltså är jag där jag inte tänker". Alltså dit jag inte når. Alltså Bartleby.

Och symptomet stör. På scenen ser vi hur ångesten stegras. Juristens och skrivarnas, dvs. psykets, första åtgärd blir att försöka betvinga Bartleby, dvs. symptomet. Det börjar med övertalning och hot. Senare utformas en teori – som de tack och lov inser att överge – som går ut på att nedmontera hans psyke för att sedan bygga upp honom på nytt. Bygga om honom. Men tvång hjälper inte och känslan av maktlöshet och icke-kontroll tättnar, vilket får

ångesten att stegras ytterligare. Psyket börjar nu förneka. Med stegrande patos förklarar var och en hur allt de gör och allt de är bygger på fria och medvetna val. Det som är bortom medvetandet finns inte! Maktlöshet och hjälplöshet finns inte! Den ene skrivaren ropar ut sin frihet samtidigt som han går rakt in i burväggen, som om han inte såg hindret framför sig. Ångesten stegras snart till en scenmässigt fantastisk panikattack i stroboljus som lämnar psyket utmattat.

Följande åtgärd blir flykt. Arbetsgruppen bestämmer sig för att byta kontor. Nu måste de väl ändå bli av med Bartleby? Men Bartleby försvinner ingenstans. Han stannar på kontoret. Ganska snart får juristen och skrivarna kännedom om att Bartleby är kvar, något de inte kan ignorera. De är bundna till Bartleby så som vi alla är bundna till vårt inre. Vid sidan av den frustration han åsamkat psyket finns en värme

och omsorg om honom. Den ene skrivaren går tillbaka för att en sista gång försöka tala Bartleby tillrädda. Slutligen måste polismyndigheten kopplas in och Bartleby förs till häktet där han vissnar bort.

Ingen har någonsin ställt en öppen fråga till Bartleby. Ingen har visat intresse för hans inre värld.

I sista scenen, med Bartleby vissnad i ett hörn, deklamerar psykets övriga tre representanter att vi alla besitter ett fåtal ord som blir färre och färre med åren, 2 – 1, bakom det ordet rymdes alla andra ord. Jag förstår det så att symptomet är ordet, symptomet är komprimerad kunskap om oss själva som behöver få rum att breda ut sig, berika oss med sin kunskap, öppna våra dörrar och göra oss friare. Göra oss mindre ofria. I annat fall torkar vi ihop som människor. Och vissnar.